

MƏKTƏBƏQƏDƏR DÖVRDƏ XALQ YARADICILIĞI NÜMUNLƏRİ VASİTƏSİLƏ UŞAQLARIN NİTQİNİN İNKİŞAFINDA İSTİFADƏ OLUNAN ÜSULLAR

Giriş. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsi hazırkı dövrdümüzdə aktual mövzulardan biridir. Nitqin inkişaf etdirilməsində xalq yaradıcılığı nümunələrindən istifadə olunur. Bu nümunələr laylalar, bayatılar, tapmaca və nağıllar və s. olaraq tədqiq edilir. Uşaqlar folklor nümunələrini dinlədikdə xalqın “tükənməz və mənəvi sərvəti” ilə tanış olur, dilimizin inceliklərini mənimsəyirlər. Uşaqların lügət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, nitqin inkişaf etdirilməsi folklor nümunələrinin öyrənilməsindən asılıdır. Ə.Həşimovun “Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri” kitabında folklor nümunələrinin tərbiyəvi əhəmiyyətindən danışılmış, həmçinin onların uşaqların mənəvi inkişafına təsiri məsələləri araşdırılmışdır [2, 24]. Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri insanın tərbiyəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir, nitqi inkişaf etdirməklə yanaşı, zənginləşdirən ən güclü vasitələrdən biri hesab olunur.

Əsas hissə. Uşaqda müvəffəqiyyətli öyrənmənin ilkin şərti gözəl və düzgün nitqdir. Nitq pozğunluqları fikirləri ifadə etmək, həmyaşdılar, hətta böyükləri ilə ünsiyyət qurmaq qabiliyyətini çox çətinləşdirir. Uşağın nitqinin inkişafı vaxtında həll edilmədikdə, təhsil prosesinin başlanğıcında bir çox problem yarana bilər: – Sadə cümlələrdən, birhəcali sözlərdən ibarət “situasiyalı” nitq; – Ümumi olaraq cümləni qrammatik cəhətdən düzgün qura bilməməsi; – Zəif söz ehtiyatı; – Jarqon, neologizm və qeyri-ədəbi ifadələrin gündəlik nitqə təsiri onun keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə korlayır; – Dialoq qura bilməməsi: uşaq sualı düzgün və asanlıqla tərtib edə bilmir, uyğun və yaxud zəruri olduqda ətraflı və ya qısa cavab qura bilmir; – Monoloq qura bilməməsi: uşaq fikirlərini aydın şəkildə ifadə edə, mətnləri və ya hadisələri təkrar söyləyə, məlumatları analiz edə bilmir; – Sözlərin məntiqi əsaslandırılmasının mümkünsüzlüyü; – İnkişaf etməmiş nitq mədəniyyəti bacarıqları: uşaq intonasiyanı, səsin həcmi, nitq tempini və s. tənzimləyə bilmir, – pis diksiya

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində tərbiyəçilər xalq yaradıcılığı nümunələrindən istifadə edərək uşaqlarda nitqin inkişafı üzrə məşğələlər təşkil edirlər. Aşağıda nitqin inkişafı üzrə pedaqoji işin üsulları verilmişdir: Məktəbəqədər dövrdə uşaqlarda nitqin inkişaf vasitəsi kimi vizual modelləşdirmə metodundan istifadə. S.L.Rubinşteyn, L.V.Elkonin, A.M.Leuşina vizuallaşdırmanı nitqin inkişafında fundamental amillərdən hesab edirlər. Uşaqlar şəkillərə və əşyalara baxaraq işarələri, müəyyən xüsusiyyətləri və obyektə yerinə yetirilən hərəkətləri adlandırma bilirlər. Vizual modelləşdirmə öyrənilən mövzunun əsas xassələrinin reproduksiyası, onun surət və yaradılması, onunla işləməkdir. Məlumdur ki, vizual material məktəbəqədər dövrdə daha yaxşı qavranılır [1, 21].

D.B. Elkonin, L. A. Vengerin fikrincə, vizual modelləşdirmədən istifadə etmək olduqca məqsədəuyğundur, çünki uşaqlar üçün əlçatandır. Vizual üsul intellektual qabiliyyətləri inkişaf etdirir, lüğəti zənginləşdirir, uşaqlar obyektləri ümumiləşdirmək və müqayisə etmək üçün ilkin addımlar atırlar. Modellərin istifadəsi yaddaşı yaxşılaşdırır, öyrənilənlər haqqında məlumatın aktiv və müstəqil mənimsənilməsinə təsir göstərir. Modelləşdirmənin 3 mərhələsi mövcuddur: 1) Artıq yaradılmış simvol və ya modeldən istifadə. Yetkin insan ətraf aləmin obyektini təmsil edən hansısa simvolu və ya modeli göstərir, uşaqlar bu modeli araşdırır və təhlil edirlər; 2) Tərbiyəçinin uşaqlarla birlikdə maket yaratması; 3) Uşaqlar tərəfindən modellərin müstəqil yaradılması.

Əvəz etmək və əvəz etmək qabiliyyəti insan şüurunun əsas xüsusiyyətidir. Kifayət qədər inkişaf edərək həm elm, həm də sənət üçün əvəzolunmaz, ümumən bəşəriyyətin varlığının təminatı üçün əlamət və rəmzləri yaratmaq, istifadə etmək və öyrənmək bacarığını təmin edir. Məşhur isveçrəli psixoloq J.Piajenin fikrinə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, bu qabiliyyət təxminən 3 yaşından dəqiq formalaşmağa başlayır. Bununla belə, simvollar, rəsmlər şəklində təqdim olunan modelləşdirmənin əsas üsullarını mənimsəmək uşaq üçün heç də əsas deyil. Bu cür xarici formaların istifadəsi “zehində” əvəz edicilərdən istifadə etmək, problemləri “daxili” və ya başqa sözlə, zehni olaraq qeyri - şifahi şəkildə həll etmək qabiliyyətinin inkişafına səbəb olur. Müxtəlif fəaliyyətlər zamanı simvollar, işarələrdən və modellərdən istifadə məktəbəqədər dövrdə zehni qabiliyyətlərin və yaradıcılığın inkişaf mənbəyidir. Buna görə də təxəyyülün, yaddaşın və təfəkkürün inkişafı üçün tapşırıqları özündə cəmləşdirən problemlə vəziyyətlər, tapmaca tapşırıqları, müəyyən bir süjetlə əlaqəli bəzi inanılmaz və ya tədris materialı daxil olmaqla maarifləndirici oyunlar, məşğələlər keçirmək məqsədəuyğun olardı. Uşaqların ardıcıl olaraq nitqinin inkişafında tərbiyəçi- müəllimin işində didaktik material kimi sxem və modellərin istifadəsi üçün aşağıdakılar olmalıdır: – Söz ehtiyatını artırmaq; – Hekayələr tərtib etmək; – Bədii əsərlərin təkrar danışılması; – Tapmacalar tərtib etmək; – Şeir söyləmək.

Modellərdən istifadə edərək uşaqların bədii ədəbiyyatla tanışlıq prosesi 2 mərhələdə həyata keçirilir: İlkin mərhələdə uşaqların xalq nağıllarını təkrar danışmasına vizual modellər daxil edilir. İşin bu mərhələsində məqsəd əsas hadisələrin işıqlandırılması, təqdimatın ardıcılığının işləyib hazırlanılmasını öyrətməkdir. İkinci mərhələdə yaradıcı üsullardan istifadə olunur – vizual modellər və diaqramlar vasitəsilə uşaqların özləri tərəfindən nağıllar və hekayələr tərtib etməyə yönəldilmişdir. Uşaqlarla işləməyə təxəyyülü inkişaf etdirən müxtəlif tapşırıq və oyunlar daxildir. Onlar uşaqlara özlərini müstəqil aparmağa kömək edir, hazır şablon və nümunələrdən qaçır, onları sərbəst ifadə etməyə, orijinal həllər axtarmağa təşviq edir. Hər bir mərhələnin ətraflı təsviri var. Xalq nağıllarını təkrar danışmağı öyrətmək işi üç yaşından başlanır. “Şirli Tülkü”, “Üç ayı” kimi nağıllar oynanılır. Ən əsas və vacibli məqamları vurğulamaq, nağıl quruluşunu təhlil etmək bacarığını inkişaf etdirmək üçün də müxtəlif vizual modellərdən istifadə olunur. Vizual modellərin ən geniş yayılmış və sadə

⁷³ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantu. zarifa.zeynalova@mail.ru

növü seriya modelidir. Bu, müxtəlif ölçülü tədrisən artan zolaqlar kimi təmsil oluna bilər. “Uç ayı” nağılıny oynamaq üçün sizə çəhrayı dairə və aylar üçün üç müxtəlif uzunluqda zolaq lazımdır. Bundan sonra uşaqlarla birlikdə əsərin qəhrəmanlarından hansının bu və ya digər zolaqla əvəzlənməsi müzakirə olunur. Uşaqlar tapşırığı müvəffəqiyyətlə yerinə yetirərlərsə, onları əvəzədiciləri düzgün ardıcılıqla yerləşdirməyə dəvət etmək lazımdır. Bu tapşırığın icrası zamanı biz uşaqları ətrafdakı dünyanın elementləri ilə tanış edirik: heyvanların adları, qohumluq əlaqələri, nağıldakı daxili elementlər. Həmçinin uşaqlar heyvanın ölçüsünün onun yaşından və statusundan asılılığını əks etdirirlər. Bundan əlavə bu, birgə fəaliyyətin faydaları haqqında bir fikir formalaşdırır, uşaqlar nəticə çıxarmağı və ümumiləşdirməyi öyrənirlər.

Bu cür fəaliyyətlər zamanı uşağın əvəz etmə prinsipini başa düşdüyünə əmin olmaq çox vacibdir. Buna görə də məşğələnin əvvəlində əvəzədicilərin modellərinin və onların əvəz etdiyi obyektlərin təhlili aparılır. Uşaq müəyyən bir xarakterə xas olan əşyanın rənginə və ölçüsünə əsaslanan əvəzədicilərdən istifadə edir. Təsviri hekayələrin yaradılmasında qrafik və cədvəllərin tətbiqi. Vizual modelləşdirmə məşğələlərinin təşkilində diaqram və cədvəllərdən istifadə meyvə və tərəvəzlər, heyvanlar, nağıl qəhrəmanları haqqında təsviri hekayələr tərtib etmək üçün faydalı ola bilər. Belə sxemlər nəzərdən keçirilən obyektin əsas əlamət və xassələrinin təsviri ardıcılığının qurulmasını inkişaf etdirir. Monoq yaratmaqda bu cür sxemlər uşaqlara qurmağa kömək edən bir növ vizual plan kimi xidmət edə bilər: – Hekayələrin quruluşu; – Təqdimatın ardıcılığı; – Leksik və qrammatik məzmun. Məs., uşaqlar bir neçə alternativ növ tapşırıq ala bilərlər. Məzmunun mənimsənilməsi zamanı mövcud xüsusiyyətləri əlavə edərək və genişləndirərək materialı dəyişmək mümkündür.

Birinci seçim: Təbiyətçi uşaqlardan birini şifrələməsi lazım olan heyvan seçməyə çağırır. Uşaqlar verilmiş obyektin və ya hadisənin fəqləndirici xüsusiyyətlərini əks etdirən bəzi simvol kartları seçirlər. Sonra bu simvollar qalan uşaqların qarşısında qoyulur və onlar bu obyektə təxmin etməyə çalışırlar.

İkinci seçim: Uşaqlardan biri üzünü döndərmək üçün çağırılır. Digər uşaqlarla birlikdə şifrəli bir obyekt seçirlər, müvafiq işarə və simvolları olan kartları qoyurlar. Uşaq simvollarla kodlanmış obyektə təxmin edərək tapmağa dəvət olunur.

Üçüncü seçim: Təbiyətçi obyektə göstərir və müvafiq işarələri olan simvol kartlarını düzərək qəsdən səhv edir. Uşaqlar bu səhvi düzəltməyə təşviq edilir.

Dördüncü variant: Təbiyətçi obyektin və hadisənin əlamətlərini adlandırır, uşaqlar isə onun sxematik eskizini çəkirlər. Bundan sonra uşaqlar öz rəsmlərinə baxaraq şifrələnmiş obyekt və ya hadisəni təxmin edirlər. Təbiətdəki mövsümi dəyişikliklər, ilin müxtəlif vaxtlarında bitki və heyvanların həyatı haqqında bilikləri möhkəmləndirmək və aydınlaşdırmaq üçün müxtəlif tipli məşqlər böyük kömək edir. Nitqin uğurlu inkişafı üçün əlverişli zəmin olan məktəbəqədər dövrüdür. Təbiyətçinin böyük məsuliyyəti var, çünki uşağın inkişafı birbaşa ondan asılıdır, buna görə də uşağın nitqini inkişaf etdirmək üçün texnikaları diqqətli seçməlidir. Nitqin inkişafının və nitq fəaliyyətinin stimullaşdırılmasının xüsusi yolları uşağa real kömək ola bilər, yəni [1, 26]: 1. **Özünüzlə danışın.** Körpə yaxınlıqda olduqda, ona düşündüklərini, hiss etdiklərini, eşitdiklərini və gördüklərini söyləmək lazımdır. Aydın, yavaş-yavaş, uşağın qavrayışına uyğun qısa və sadə cümlələrlə danışmaq lazımdır. 2. **Paralel söhbət.** Yetkin özü uşağa öz hərəkətləri haqqında danışır: gördüklərini, eşitdiklərini, toxunduqlarını və hiss etdiklərini. “Paralel danışıq”ın köməyi ilə uşaq öz hisslərini və niyyətini ifadə etməyə kömək edəcək sözləri seçə bilər. Tezliklə o, bu sözləri özü işlətməyə başlayacaq. 3. **Təxribat. (Uşağın qəsdən səhv başa düşülməsi)** Təbiyətçi uşağı yaxşı başa düşmür və ya onu eşitmirmiş kimi davranır. Məs: Uşaq oyunaq və ya şirniyyat üçün əlini uzadarkən böyüklər qəsdən ona başqa bir şey verə bilər və ya “səni başa düşmürəm, nə istəyirsən? peçenye? top?” deyə bilərlər. Bu situasiyada uşaq böyüklərdən daha ağıllı hiss edərək, nitq imkanlarından fəal şəkildə istifadə edir. 4. **Paylanma.** Təbiyətçi uşağın dediyi hər bir şeyi aydınlaşdırır, lakin onu özündən sonra təkrar etməyə məcbur etmir. 5. **Seçim.** Əgər ona seçim imkanının olduğunu və ondan istifadə edə biləcəyini başa düşmək verilərsə, uşaq özünü daha əhəmiyyətli və ünsiyyət üçün açıq hiss edir. Məs.: “Gəzintiyə çıxmaq, yoxsa rəsm çəkmək istəyirsən?” 1) **Təbii materiallarla oyunlar.** Uşağın idrak və nitq fəaliyyətinə onun baxa biləcəyi, sınağa biləcəyi, dəyişdirə biləcəyi, toxuna biləcəyi ətrafındakı dünyanın obyektlərini araşdırmaq və öyrənmək imkanı əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. 2) **Məhsuldar fəaliyyət.** Çox vaxt uşaq bir çox ideyaları üçün düzgün söz tapa bilmir və buna görə də o, onları öz tərzində, daha sadə və özü üçün əlçatan olan məhsuldar fəaliyyətlərlə ifadə edir. (Uşağın yalnız dil qabiliyyətləri, həm də duyğuları) 3) **Əvəzetmə.** “Təsəvvür edin ki...” uşaq üçün xüsusi bir cazibə var. Onun üçün oyunun cümləsi seyr kimi səslənir: “Təsəvvür edin ki, biz quşlarıq və uça bilərik”. Belə bir etüd - oyun forması uşağın ünsiyyətinin tamlığı və faydalı olması üçün vacib olan empatik və refleksiv qabiliyyətlərini formalaşdırır. 4) **Rollu oyun.** Məs.: “Mağazaya səyahət “ oynaya bilərsiniz, burada uşaq bəzi əşyaları seçib “almalı” və ya təbiyətçiyə, anaya yaxud yaxın dostuna e-l simulyasiya (modelləşdirmə) edə bilər ki, bu da nitqin inkişafına, inamlı olmağa, ünsiyyət fəallığını artırmağa müsbət təsir göstərsin. 5) **Musiqi oyunları.** Uşaqlar oyun mahnıları ilə birlikdə oxumağı, oyunlar oynamağı çox sevir. Uşağı rəqs etməyə və oxumağa həvəsləndirmək lazımdır. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq onu qeyd etmək düzgün olar ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqini inkişaf etdirmək üçün pədaqoji işin müxtəlif metod və üsullarından istifadə edərək, təbiyətçi öyrənmək üçün ilkin şərtlər qoyur və təhsil prosesinin təşkili üçün əlverişli şərait yaradır.

Nəticə. Uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsində xalq yaradıcılığı nümunələrindən istifadə aktual mövzudur. Bu haqda onu qeyd etmək düzgündür ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqini inkişaf etdirmək üçün pədaqoji işin müxtəlif metod və üsullarından istifadə olunur. Təbiyətçi öyrənmək üçün ilkin şərtlər qoyur və təhsil prosesinin təşkili üçün əlverişli şərait yaradır. Praktik fəaliyyətin göstəriciləri folklor nümunələrindən istifadə etməklə üsul və metodların səmərəli olduğunu göstərmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Развитие речи младших дошкольников в процессе ознакомления с произведениями устного народного творчества. Екатеринбург, 2019
2. Qədimova Ə.B. Uşaq baxçalarının böyük qrupunda uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsində folklor nümunələrindən istifadə üzrə işin təşkili / Pedaqoji e.n.a.dər.a.üçün təqdim edilmiş dis-nın avtoferatı. Bakı, 1995

Açar sözlər: nitqin inkişafı, məktəbəqədər dövr, üsullar, modelləşdirmə, xalq yaradıcılığı

Ключевое слово: развитие речи, дошкольный период, методы, моделирование, народное искусство

Key word: speech development, preschool period, methods, modeling, folk art

Приемы, применяемые в развитии речи детей на примерах народного творчества в дошкольном периоде

Резюме

Обязательным условием успешного обучения у ребенка является красивая и правильная речь. Нарушения речи очень затрудняют выражение мыслей, общение со сверстниками и даже со взрослыми. Использование символов, знаков и моделей в различных видах деятельности является источником развития умственных способностей и творчества в дошкольном возрасте. Поэтому целесообразным будет проведение проблемных ситуаций, заданий-головоломок, развивающих игр, упражнений, включающих задания на развитие воображения, памяти и мышления. Именно поэтому воспитатели в дошкольных образовательных учреждениях организуют занятия по развитию речи детей на примерах народного творчества. Использование символов, знаков и моделей в различных видах деятельности является источником развития умственных способностей и творчества в дошкольном возрасте. Поэтому целесообразно проводить развивающие игры и упражнения, включающие проблемные ситуации, задачи-головоломки, какой-нибудь невероятный или образовательный материал, связанный с определенным сюжетом, включающие в себя задания на развитие воображения, памяти и мышления.

Through examples of folk creativity in preschool age methods used in the development of children's speech

Summary

A prerequisite for successful learning in a child is beautiful and correct speech. Speech disorders make it very difficult to express ideas, communicate with peers and even adults. The use of symbols, signs and models during various activities is a source of development of mental abilities and creativity in preschool age. Therefore, it would be appropriate to conduct problem situations, puzzle tasks, educational games, exercises that include tasks for the development of imagination, memory and thinking. That is why educators in preschool educational institutions organize exercises on the development of children's speech using examples of folk creativity. The use of symbols, signs and models during various activities is a source of development of mental abilities and creativity in preschool age. Therefore, it would be appropriate to conduct educational games and exercises, including problem situations, puzzle tasks, some incredible or educational material related to a certain plot, which include tasks for the development of imagination, memory and thinking.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova